

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/8

YUSUF HAS HACİB VE UYGUR EDEBİYATI*

Yusuf Has Hacib and Uighur Literature

Abdurehim ÖTKÜR

Aktaran: Yusufcan YASİN**

Aktarma yöntemi hakkında:

1. Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilig* adı, Şincang Uygur Özerk Bölgesinde Yüsüp Has Hacib ve *Qutadğu Bilik* şeklinde tespit edilmiştir. Eserin 1984'de Pekin'de yayınlanan nüshasında metin ve çağdaş Uygurcaya yapılan nazım halindeki tercümesinde aynı biçim kabul edilmiştir. Fakat, yazı aktarılırken eser ve yazarın adı, Yüsüp Has Hacib ve *Qutadğu Bilik* şeklinde değil, Türkiye'de ve diğer ülkelerde kabul edilen şekli ile *Kutadgu Bilig* ve Yusuf Has Hacib şeklinde verildi.

2. *Kutadgu Bilig (KB)* Arat nüshası ile Pekin nüshası arasında metin bakımından farklı taraflar pek çoktur. Yazar, metin ve tercümede eserin Pekin nüshasını esas almıştır. Bu yüzden, yazının aktarılması yapılırken metnin transkripsiyonu Kutadgu Bilig'in Pekin'deki neşrine göre verildi. Bundan başka, *Kutadgu Bilig*'in R. R. Arat nüshası (Metin, 1979) ile Pekin nüshası (1984)'ni karşılaştırarak Arat nüshasındaki farklı taraflar dipnotta ayrı olarak gösterildi. Ancak metnin imlasında R. R. Arat'ın uyguladığı imla yöntemi tatbik edildi.

3. Bu yazıda geçen beyitlerin Türkiye Türkçesindeki tercümesi için *Kutadgu Bilig*'in R. R. Arat tarafından yapılan ve 2003'te TTK tarafından yayınlanan neşri esas alındı.

4. Bu yazıda Ötkür, altı beyitin tercümesini vermiş, ama beyit numarasını göstermemiştir. Aktarma yapılırken beyit numaraları tarafımızdan eklendi.

5. Söz konusu yazıda kaynaklar gösterilirken Ötkür onları Uygurcaya çevirip yazmış, biz onları Türkiye'de ve diğer ülkelerde uygulanan yöntemle göre aslı şekli ile verdik.

Billindiği üzere *Kutadgu Bilig*, içerik bakımından bütün bir tarihî dönemin toplumsal ideolojisini, yani Karahanlılar döneminin siyasî ve toplumsal düzeni, kanun ve ahlâk kuralları, felsefe ve din, fen bilimleri ve eğitim, edebiyat ve sanat gibi çeşitli sâhalarını kendi bünyesinde toplayan bir ansiklopedi olmakla birlikte üslûp ve tür bakımından eski Uygur ve diğer Türk kavimleri edebiyatında o döneme kadar hiç benzeri görülmemeyen kapsamlı bir destan veya nazım hâlinde yazılan mümtaz bir dramdır. Eser, XI. yüzyıl Uygur edebî dilinin en iyi örneği olmakla dünya kültür hazinesindeki değerli incilerden biri sayılır. Bilhassa, İslâmiyetin Karahanlılar sâhasında hâkim bir duruma geçmesiyle beraber Arap-Fars dillerinin bilim ve sanat sâhasında geniş çapta kullanılmaya başladığı bir muhitte, müellifin aynı muhitte görülen çeşitli ve karmaşık konuları kendi ana diliyle güzel ve yalın bir üslûpla yazmayı başarmış olması büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan bakılırsa, Yusuf Has Hacib, düşünür ve şâirlik yeteneği, filozoflara özgü bir bilgeliğiyle Uygur ve diğer Türk kavimleri edebiyat tarihinde büyük bir devir açan yüce bir şahistir.

Gerçekten, Uygur ve diğer Türk kavimlerinde yazılı edebiyat meydana geldikten sonra, gerek Orhun ve Yenisey vâdisinde hüküm süren Göktürk ve Uygur devletlerinde, gerekse Buddist İdikut Uygurlarında, hâttâ İslâmiyeti daha önce kabul eden batıdaki Türk boylarında, *Kutadgu Bilig* devrine kadar hiç kimse böyle bir eseri yazma şansına kavuşmamıştır. Sonraları *Kutadgu Bilig*'e eklenen mensur mukaddimede "Türkistan memleketlerinde, Buğra Han dilinde, Türkçe olarak, bu kitaptan daha iyi bir kitabın hiç

* Bu yazı,

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ürümçi-ÇİN, E-posta: mkasgar@126.com.

kimse tarafından tasnif edilmemiş olduğunda Çin ve Maçın âlimleri ile hakîmlerinin hepsi ittifak etmişlerdir” diye tarif edilmesi de tesadüfi bir olay değildir.

Kutadgu Bilig'in bedîî değerini hesaba katmayan veya hesaba katmayı istemeyen bâzı bilginler, bu eserin sâdece bir didaktik destan olduğunu benimsiyorlar ve onu Karahanlılar ile çağdaş olan bâzı devletlerin ünlü siyaset adamlarından Kabus İbn Veşmigir'in *Kabusnâme*'si, Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ve Subuk Tegin'in *Pendnâme*'si ile eşit derecede bir eser sayıyorlar. Hâlbuki bu üç eser, dönemiminde bütün doğu Müslümanları üzerinde büyük tesir gösteren nadir "siyasetname"ler olmasına rağmen, içerikleri sâdece öğütlerle münhasır kalmış olduğundan, içerik ve bedîîlik bakımından kendisinden hayli üstün olan *Kutadgu Bilig* ile boy ölçüşemez. Çünkü bahsi geçen üç eserin konusunu teşkil eden öğütler, *Kutadgu Bilig*'de pendnâmelerde görüldüğü gibi öğütçü bir hatibin konuşması ile değil, aksine süje, canlı bir karakter, bedîî tasavvur veya şiirsel bir dil ile, diğer bir deyişle, bedîî süjeli destan veya nazım hâlinde yazılmış dram olarak ifâdelendirilmiştir. *Kutadgu Bilig*'i okurken müellifinin haşmetli öğütlerini değil; huyu, toplumsal yeri, hayata karşı beslediği görüşleri, yaşama ve düşünüş tarzları, portre ve kıyafetleri birbirinden tamamen ayrı individüalist şahisler (tipik karakterler) arasında geçen canlı ve kesin konuşmaları veya derin incelemelere dayanan monologları dinleyebiliriz. Ayrıca, vakıaların akışında ortaya çıkan dramatik çatışmaları da seyredebiliriz. Şâirin bir çeşme gibi akan lirizmine kendimizi kaptırıp, güzel tabiat tasvirlerinin tuhaf ve cazibeli manzaralarına gark olabiliriz. Şiiriyetin narin gibi yumuşak, sabah rüzgârı gibi yalın vezinleri, inciler gibi ses çıkaran kafiyeleri, dikkati çeken mecazları ve derin felsefi düşünce incileri ile dolu hikmetler ırmağında yüzerek kaç dizenin ve bölümlerin gözümüz önünden geçtiğinin farkına varamayabiliriz. Netice itibariyle devlet, toplum, siyaset, iktisat, kanun (hukuk), ahlâk, bilim ve akıl, insan ve insanın yaşama gayesi ve ödevleri hakkında, adâlet ve zulüm, iyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık, kibarlık ve aşağılık, kahramanlık ve yüreksizlik, sevgi ve nefret, neşe ve özlem gibi husûslardan, kısacası insan hayatının her tarafı ile ilgili olarak ortaya atılan meseleler ve düşüncelerden Karahanlı toplumunun manevî durumunu açıkça görebiliriz. Ayrıca, bulunduğu toplumun gerçek durumunu hiç beğenmeyen şâirin, reform yoluyla rasyonel bir toplum yaratmak için gösterdiği yüksek gaye ve çabalarını öğrenebiliriz. Böylesine zengin bir içeriği, belirli bir bedîî süjeye bağlayarak büyük bir destan ve nazım hâlinde bir dram yazmak, Uygur edebiyatında Yusuf Has Hacip ile başlamıştır. Bu, sâdece, detaylı bir gözlemlerle yaşadığı toplumun iç mâhiyetini derinden anlayabilen ve aynı toplumda görülen noksanları ifşa etmeye cesâret edebilen mütefekkir bir şâirin elinden gelebilirdi.

XI. yüzyılda Karahanlıların başkenti olan Kaşgar diyârında Yusuf Has Hacib gibi büyük bir filozof ve mütefekkir şâirin yetişmesi hiç de tesadüfi bir olay değildir. Zira tarihte (bilhassa Çin kaynaklarında) “Batı Eller” adı verilen Şincang ve Orta Asya bölgesi, Yontma Taş Devrinden itibaren insanların meskûn olduğu bir bölgedir. Burası, 'ziraat' ve 'hayvancılık' ekonomisi tarihte ilk önce ortaya çıkan yerlerden biridir. Sonradan, el sanatı ve ticaretin gelişmesiyle, eski “İpek Yolu” aynı bölgede oluşmuştur. Ticaret, din ve kültürün yayılmasında önemli bir araç olduğundan, dört büyük kültür, yani Yunanistan kültürü, Hint kültürü, Mezopotamya kültürü ve Orta İklim (Çin) kültürü ve Hıristiyanlık, Maniheizm, Zerdüştlük, Budizm ve İslâmiyet gibi ünlü dinler de aynı bölgede birbirine karışmıştır. Neticede, bu bölge dünya medeniyetinin bir kavşak noktasına dönüşmüştü. Kültür ilişkileri sonucunda bu bölgenin meskûnleri Hint- Avrupa ve Tibet-Çin dilleri ile de tanışma fırsatını bulmuşlardır. Böylece, burası üç büyük dil sisteminin(Ural-Altay, Hint-Avrupa, Tibet-Çin) birbirine karıştığı bir bölge hâline gelmiştir. Milattan sonra VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarına doğru, Arapların ayak basmasıyla bu bölgenin batı kesiminde Arap-İslâm kültürü hâkim bir duruma geçmeye başladılar. Aslında, milattan sonra V. ve VI. yüzyıllardan başlayarak Alman kabilelerinin yaptıkları saldırı ile Batı Roma imparatorluğu yıkılıp Avrupa bir bunalım içine düştüğünde, Eski Yunanistan ve Roma'nın fen bilimleri ve

sanatı Arap mütercimleri (cümleden gayr-i Arap âlimleri, örneğin Ebû Nasir Fârâbî) sayesinde Arap İmparatorluğuna intikal etmeye başlamıştır. Arap İmparatorluğu, İslâmiyeti kabul eden birçok gayr-i Arap(tüm Orta Asya halkları) ülkelerinden müteşekkil olduğundan, doğu ve batı kültürünün kaynaşmasıyla İslâm kültürü ortaya çıkmıştır. Bilhassa, söz konusu kültürün oluşmasında Orta ve Batı Asya kavimlerin önemli bir rolü vardır. Bu kavimlerin yetiştirdiği Mûsa Hârezmî, Ahmed el- Fergânî, Ebû Nasir Fârâbî, Ebû Ali İbn- Sina, Ebû Reyhan el-Birûnî, Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib gibi âlimler, kendi yetenekleri ve çalışmalarıyla İslâm kültürünü daha da zenginleştirdi ve inkişaf ettirip cihanşümül bir düzeye ulaştırdılar. Bilhassa, Kaşgarlı Mahmut ile Yusuf Has Hacib, Kaşgar diyârından yükselen bir fen bilimleri ve sanat güneşi gibi, tüm Orta Asya'da ve hâtta Arap ve Fars ülkelerinde de şöhret buldular. Batıda Buhara, Semerkant, Bağdat, fen bilimleri ve sanatın merkezi olur iken, doğuda Kaşgar diyârı onlar sayesinde böyle bir merkeze dönüşmüştür.

Diğer taraftan, Koçu (İdikut) Uygurlarının yetiştirdiği Sıngku Seli Tutung, Arğun Sali, Buyan Buka Tigin, Aprınçur Tigin, Silig Tigin gibi bilgin, mütercim ve şâirler, fen bilimleri, sanat ve edebiyat sâhasındaki çalışmalarıyla Turfan bölgesini Budizm kültürünün bir merkezi durumuna getirmiştir. Karahanlılar ile İdikut Uygur devleti arasında din farklılığı bulunmasına rağmen, dil ve kültürde ayniyet muhâfaza edilmiştir. Kaşgar diyârında yazılan *Divanü Lûgat- it Türk ve Kutadgu Bilig*'in dili ile Turfan ve Beşbalğ'da meydana gelen tercüme ve telif eserlerin dili arasındaki ayniyet bunun canlı bir örneğidir. Dolayısıyla bâzı bilginlerin Yusuf Has Hacib'in Turfan kaynaklarına yabancı olmadığı hakkındaki fikri dikkat çekicidir.

Ezcümle bu çağ, Şincang ve Orta Asya kültürünün bir altın devridir, bu kültür o dönemin Avrupa kültürüne nazaran çok ileri gitmiştir. İşte Yusuf Has Hacib böyle bir devirde yaşamıştır ve eserini yazmıştır. Onun şah eseri *Kutadgu Bilig* böyle bir devrin mahsulüdür.

Modern edebiyat teorisine göre, şiiriyet, düz yazı, nesir, piyes, yazılı edebiyatı teşkil eden dört ana unsur sayılır. Bunların arasında şiiriyet ile piyes oldukça uzun bir geçmişe sâhiptir. Antik Yunan ve Hint destanları ile tiyatroları, Çin Chang-çili'si bunun en iyi örneklerindedir. İdikut'ta Sanskirt dilinden Uygurcaya çevrilen ve 1964'te Kumul'un Tömürtü adlı dağlarında bulunan *Maitrisimit* adlı 27 perdelik dram da bu türdendir. Bu durum, binlerce yıl önce Uygurlarda dram sanatının meydana geldiğini göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in şekil bakımından destan olmakla birlikte dram türüne de dâhil olması, meseleyi daha da aydınlığa kavuşturmaktadır. M. Gabain Hanım'ın "Eski devirlerde Uygurca eserler yalnız okumak için değil, aynı zamanda sahneye koymak için de yazılırdı" şeklindeki ibaresi de aynı nokta göz önüne alınarak söylenmiş olabilir. Şiiriyete gelince, diğer kavimlerde görüldüğü gibi, Uygurlarda da her şeyden önce ortaya çıkan ve en çok gelişme gösteren tür, şiiriyettir. *Orhun Yazıtları*'nın şiirî bir dil ile yazılmış olması, Turfan'de ele geçen birçok Buddist şâirlerin seçkin şiiri, *Divanü Lûgat-it Türk*'te dercolunan birçok beyit bu durumu örneklendirir (türküler bunun dışındadır).

Uygur edebiyatı sâdece Yusuf Has Hacib devrinde yüksek bir gelişme aşamasına girmiştir, *Kutadgu Bilig*, hem ilmî hem de edebî eser olarak aynı devirdeki Uygur edebiyatının parlak bir mümessilidir. Bu çalışmamızda eserin edebî değeri üzerine bâzı düşünceler ortaya konulacaktır.

Yusuf Has Hacib'e göre şiir ve şâir:

Yusuf Has Hacib'e göre, kıldan daha ince düşünen; denizin altına dalarak, güher, inci veya yâkut çıkararak insanlar gibi, gerçek hayattan söz incilerini derleyerek, kılıçtan daha keskin diliyle kimilerini öven ve kimilerini de yeren; methettiği insanın ünü bütün ülkeye yayılan, hicvettiği insanların adı dâimâ kötü olarak kalan adam şâirdir. Onların söylediği ve yazdığı

ise şiirdir (56.bâb). Demek ki, şâirin düşünüşünün kıldan daha ince olması, şiirin inci ve yakut gibi söz incilerinden müteşekkil olan canlı bir tasavvur sanatı olması, şâirin kılıçtan daha keskin diliyle övülecek insanları methetmesi ve hicvedilecek insanları da yermesi lâzımdır.

Kimi veya neyi medhetmek, kimi veya neyi yermek meselesine gelince, *Kutadgu Bilig*'in tüm içeriği aynı meseleye odaklanmıştır. Yani eserde adâlet ve adâletin teminatı olan âdil kanun, ahlâk, erdem, akıl, şuur ve bilgi sahibi olmak; yurd ve memlekete bağlılık göstermek ve hizmet etmek; dostlara vefâ ve sevgi göstermek; düşmana hiddet ve nefret ile bakmak; yaşamda doğru ve temiz olmak; savaşta kahramanlık ve şicaet göstermek; cefâda metanetli ve çalışkan olmak; yoksullara merhamet etmek ve zalimlere lanet okumak gibi pek çok erdemler(veya aynı erdemlerin sâhipleri) övülmüş, bunun tam tersi olanların hepsi kötülenmiştir. Neticede olarak eserde toplumsal ideolojinin bir ögesi olan edebiyatın mevcut toplumda her zaman ileri bir mevkide yer alıp, gerilik ve karanlıkla savaşıyor toplumun ilerlemesi için itici bir güç olduğu açıkça gösterilmiştir. Diğer bir deyişle, edebiyatın büyük bir temayüle sâhip bir ideoloji olduğu, şâirin bulunduğu döneme nazaran her zaman ilerlilik rolünü yüklenerek toplumun eğiticisi durumuna gelmesinin lâzım olduğu zikredilmiştir.

Yusuf Has Hacib'e göre ana dil:

274 ukuş körki til ol bu til körki söz,
kişi körki yüz ol bu yüz körki köz.

Şâir, eserinde insanın en yüksek erdemlerinden birisinin dil olduğunu büyük bir ustalıkla gösterdikten sonra, yazar ve şâirlerin kendi ana diline çok saygı göstermesini, onu sevmesini ve ondan yararlanabilmesini, kendi dilinde sözlükler var iken diğer dillerden kelimeler ödünç almaması gerektiğini vurgulayarak şöyle yazmaktadır:

6616 elig sundum uş men biligni tilep,
sözüg sözke tizdim şaşurdum ura.

(İşte ben bilgi isteyerek, ona el uzattım; sözü söze katarak, dizip sıraladım.)

6617 keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg,
anı akru tuttum yaşurdum ara.

(Bu Türkçe sözü yabânî geyik gibi gördüm; onu yavaşça tuttum, aldatarak, kendime yaklaştırdım.)

6618 sıkadım sevittim köngül berdi¹ terk,
tağı ma belingler birerde yere².

(Okşadım, ısındırdım, çabuk bana gönül verdi; yine de ara-sıra ürküyor, korkuyor.)

6619 sunup tutmuşımça eğerdim sözüg
kelü berdü ötrü yıparu bura.

(Ele geçirdiğim gibi, sözü takip ettim; onun miski güzel kokular saçmağa başladılar.)

Demek ki geniş doğanın erkisi sayılan geyik gibi güzel, cici, haşarı ve oynak Türkçe şu kadar zengin bir dil idi ki, kişi onundan ne kadar ele geçirmek isterse o kadar takip edebilir; ondaki kelimeler misk gibi güzel kokular saçar; onu okşayarak ve ısındırarak

¹ 6618, 6619. beyitlerde geçen "berdi" sözü eserin R.R. Arat neşrinde "birdü" şeklinde verilmiştir. Bkz. *KB I Metin*, İkinci Baskı, Ankara 1979, TDK Yayınları s. 652.

² Bu söz eserin R. R. Arat neşrinde "yire" şeklindedir. bk. *KB I Metin KB I Metin*, s. 652.

kendine bağlamağa çaba gösterirse, o çabuk gönül verir ve sâhibinin tüm ihtiyaçlarını karşılar. 13 bin 290 dizeden oluşan *Kutadgu Bilig* destanında Arapça ve Farsça sözlüklerin çok az sayıda kullanılması(sâdece tip, İslâm ilkeleri gibi sâhalara ait deyimlerle münhasır kalmıştır.) bunun canlı bir örneğidir. Ulu mütefekkir şâirin bu vatanseverlik erdemi, şâir Ali Şir Nevayî'nin Çağatay edebiyatı döneminde kendi ana dilini hiçe sayarak, Arap ve Fars dilleriyle yazmaya aşırı sevgi duyup, Arap dilini "eselest" (bal gibi şirin), Fars dilini "şikerest" (şeker gibi tatlı) diye dava güdenlere karşı "türki hünerist" (Türkçe bilim ve sanat dilidir) diye cevap vermesini hatırlatmaktadır. Yusuf Has Hacib ile Ali Şir Nevayî'nin ana dil bakımından gösterdiği bu ulu vatanseverlik ruhu, bugünkü Uygur edebiyatının sağlam bir şekilde gelişmesi için büyük bir önem taşımaktadır.

Yusuf Has Hacib'in şiiriyet mahareti:

Fikir (yani mâna), şiirin canıdır. Fakat çıplak bir şekilde verilen fikir şiir sayılmaz. Fikir, bedî bir renk aldığı zaman şiir hüviyetini kazanır. Bedî bir renk, ancak mecazların yardımıyla belirlenir. Bundan ötürü, mecaz, şiirin kanı; vezin ve uyaklar ise hüsnü ve kokusu denilir. Bu noktadan bakılırsa, *Kutadgu Bilig*'i okuyan her kes şâirin maharetini takdir eder ve Uygur şiiriyetinin XI. yüzyıllarda ne kadar yükselmiş olduğunu anlayabilir. Örneğin:

"İnsan gönlü, dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde yatan inciye benzer" (212), "İnsan inciyi denizden çıkarmadıkça, o, ister inci olsun -- ister çakıl taşı, farketmez"(213), "Kara toprak altındaki altın taştan farksızdır; oradan çıkınca, beylerin başında tuğ tokası olur" (214), "Bilgili bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa, yıllarca yatsa bile, onun bilgisi muhitini aydınlatmaz" (215), "İnsan, gece gibi, karanlık bir evdir; akıl bir meş'ale gibi, onu aydınlatır" (1840), "Adâlete istinâd eden kanun -- bu göğün direğidir; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz." (3463), "Kara toprak, mâvi su birbiri ile uyuştu; orada binlerce çiçek gülererek, açıldı"(3212), "Akraba ve arkadaşlar birbirlerine uygun hareket ederlerse, bunlardan yeni akraba ve ahbablıklar meydana gelir" (3213).

Böyle hikmetli fikirlerden yüzlerce örnek göstermek mümkündür. Bu fikirlerin hepsi belirli bir mecaz ile söylenmiş olduğundan, bunları vezin ve uyaksız bir durumda aktarırsak da, yine şiiriyet kendi sesini verir. Bu çeşit fikirleri nazım hâlinde şöylersek, onundan daha çok estetik zevk alabiliriz. Örneğin:

6529 t̄emam ̄erğuvan teg kızıl mengzim erdi,
bu kün zağferan urğın engde tarıttım.

(Benzim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi; bugün yüzüme safran tohumu ektim.)

6530 yıparsıḡ kara başka kafur aşudum,
tolun teg tolu yüz kayuğa ̄lettim³.

(Misk gibi kara başıma kâfur örttüm; dolun ay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm.)

6531 yaruğ yaz teg erdim tümen tü ̄eçekliḡ⁴,
h̄azanmu tüşüttüm k̄amuğnı k̄urıttım.

(Rengârenk çiçekler ile dolu, parlak bahar gibi idim; hazâna mı uğrattım, hepsini kuruttum.)

Bahsedilen bu dizelerde, insan için gençliğin ne kadar güzel bir dönem olduğu ve onu kaybedenin ağır hasretini çekeceği zarif mecazlar ile dile getirilmiştir.

³ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde, "ilettim" şeklinde verilmektedir. bk. *KB I Metin*, s. 645.

⁴ Bu söz eserin R.R. Arat neşrinde "çiçeklig" şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 645.

Aşağıdaki iki dizede ise sâdece “boy”(gövde, kamet), “köngül” (gönül), “ok”, “yay” dan ibâret dört sözün yardımıyla öyle bir fikir ileri sürülüyor ki, bunun yüksek düzeyde bir şiirîyet mahareti olduğuna her kes kanaat getirir:

371 bođum erdi ođ teg köngül erdi ya,
köngül kılgı ođ teg boğum boldı ya.

(Vucûdum ok ve gönlüm yay gibi idi; şimdi vucûdum yay oldu; gönlümü ok yapmalıyım.)

Aşağıdaki dizeler de şâir maharetinin ne kadar yüksekliğini göstermektedir. Şâir, gerçek insanlarda bulunması lâzım gelen en iyi erdem, yani dil ile kalbin ayniyet taşıması hakkında şöyle yazıyor:

863 taşı teg içi ol içi teg taşı,
bu yanglıg bolur ol köni çın kişi.

(Onun içi dışı gibi, dışı da içi gibidir; doğru ve dürüst insan böyle olur.)

864 köngülin çıkarsa ayada urup,
yorısa uyağmasa yanglık körüp.

(İnsan gönlünü çıkarıp, avucunu koyarak, başkaları önünde, mahcup olmadan, dolaşabilmelidir.)

Bilgi hakkında:

6605 bilig bil özüngke orun kıl töre,
bilig bilse özke iđi berk tura.

(Bilgi bil ve yerin baş-köşe olsun; bilgi insan için sağlam bir kalkandır.)

6608 bilir men tise sen biligdin yırağ,
biligsizke sanding biligli ara.

(“Bilirim” dersen, sen henüz bilgiden uzaksın; bilenler arasında sen bilgisizlerden sayılırsın.)

6609 bilig bir tengiz ol uçı yođ tüpi,
neçe su kötürgey semürgük sora.

(Bilgi bir denizdir, onun ucu – bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir.)

Komutanın hazırlaması lâzım gelen vasıflar hakkında:

2310 yağıda kör arslan yüreki kerek,
kariştukta esri bileki kerek.

(Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır.)

2311 tonguz teg tetimlig⁵ böri teg küçi,
adıglayu azgır kıtuz teg öçi.

(O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kıncı olmalıdır.)

2312 yana alçı bolsa kızıl tilkü teg,

⁵ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde “tıtimlig” şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 245.

titir buğrası teg kör öç sürse kek⁶.

(Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi, hîlekar olmalı; deve aygırı gibi, kin ve öç gütmelidir.)

2313 sağızganda sakraq kerek tutsa öz,
kaya kızgunı teg yırağ tutsa köz.

(Kendisini saksığandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi, uzaklara çevirmelidir.)

2314 uluğ tutsa hemyet kör arslanlayu,
üki teg usuz bolsa tünle sayu.

(Arslan gibi, hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi, geceleri uykusuz geçirmelidir.)

Doğa tasviri – bahar hakkında:

63 toğardın ese keldi öngdin yeli⁷,
ajun itgüke açtı uşmağ yolu

(Şarktan bahar rüzgârı eserek geldi; dünyayı süslemek için, cennet yolunu açtı.)

64 yağız yir yapar toldı kafur kitip,
bezenmek tiler dünya⁸ körkin itip.

(Kafûr gitti, kara toprak misk ile doldu; dünya kendisini süslüyerek, bezenmek istiyor.)

67 kırımış yıgaçlar tonandı yaşıl,
bezendi yipün al sarıg kök kızıl.

(Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi; tabiat mor, al, yeşil ve kızıl renkler ile süslendi.)

70 tümen tü çiçekler yazıldı küle,
yıpar toldı kafur ajun yıd bile.

(Binlerce çiçekler gülererek açıldılar; dünya misk ve kafûr kokusu ile doldu.)

72 kaz ördek kuğu kıl kalıklıg tudı,
kağılayu kaynar yoqaru qodı.

(Kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk fezâyı doldurdu; bağırşarak, bir yukarı – bir aşağı, kaynaşıyorlar.)

73 kayusu qopar kör kayusu qonar,
kayusu çapar kör kayu suv içer.

(Bak, biri kalkıyor, biri konuyor; biri yüzüyor, biri su içiyor.)

75 ular kuş ünin tüzdi ünder işin,
silig kız oqır teg köngül birmişin.

(Keklik sesine bir âhenk vererek, eşine sesleniyor; sanki güzel bir kız gönül verdiği çağırıyor.)

76 ünin ötti keklik küler qatğura,

⁶ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde “keg” şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 245.

⁷ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde “yili” şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 23.

⁸ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde “dünya” şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 24.

kızıl ağızı kan teg kaşı kap kara.

(Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağızı kan gibi kızıl, kaşı sim-siyah.)

Tan manzarası hakkında:

5677 sükiç kıptı örlep kalıkka ağıp,

ünün sumlıdı surı ibri okıp

(Seher kuşu kalktı ve göğe doğru yükseldi; mezamir okur gibi yabancı bir dilde ötmeğe başladı.)

5679 butıklandı yerde⁹ yoqaru sita,

kalık mengzi boldı yalın teg ota.

(Yerden yukarıya doğru mızraklar budaklandı; gökyüzü ateş ve alev hâline geldi.)

5680 sevüg külçirer teg yarudı ajun,

saşınç kısğa boldı sevinçler uzun.

(Dünyanın yüzü, sevgilinin gülümsemesi gibi, parladı; kederler dağıldı ve sevinçler başladı.)

Uygur şiiriyetinin tecnis, tuyuk, rubâî, gazel(kasîde) gibi güzel türlerinin temelini de Yusuf Has Hacib atmıştır. Bunun için 1993., 1994., 2221., 3421., 3422., 4246. beyitlerine bakmak yeterlidir.

Yusuf Has Hacib ve Aruz Vezni:

Kutadgu Bilig'in baştan sonuna kadar aruz vezninin mutekârib bahri ile (ekseriyeti bahr-î mutekârib müsemmenî maksur veya mahzuf ile, sadece 3800., 3801. beyitler ile sonundaki üç kasîdenin ikisi mutekârib müsemmenî salim bahri ile) yazılmış olması, aruz vezninin yalnız Arap veya İranlılara özgü bir ölçü değil, aynı zamanda Uygur ve diğer Türk kavimlerine de ortak olan bir vezin olduğunu ve tarihin gelişme sürecinde onun bir kaç kavmin müşterek emeğiyle oluşup geliştiğini göstermektedir. Yusuf Has Hacib'in kendi ana diliyle ve yüksek maharetle aruz ölçüsünde yazması, kimileri tarafından ileri sürülen Uygur diliyle "aruz ölçüsünde şiir yazılmaz" veya "aruz vezni fikri boğuyor" şeklindeki görüşlerin uygunsuzluğunu, aksine aruz vezninin(bazı bahirleri hariç) Türkçeye çok yakın olmakla birlikte aynı vezin ile Türkçe arasında yoğun bir ilişkinin mevcut olduğunu ve meselenin sâdece şâirin kendisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacib'den sonra, başta Lutfî, Sekkakî, Nevayî olmak üzere Çağatay edebiyatını temsil eden ünlü şâirlerin kazandığı başarılar bunun daha açık örneklerini vermektedir.

Şunu da belirtmek icâp ediyor ki, *Kutadgu Bilig*'in iyi ve tam bir neşrinin yapılmadığı, doğru okunup anlaşılmadığı bir tarihte, bâzı bilginler *Kutadgu Bilig*'in vezin bakımından *Şahnâme*'yi taklit ettiğini ileri sürmüştür. Hâlbuki *Şahnâme* ile *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarih ve *Kutadgu Bilig*'deki aruz sanatının yüksekliği ile orijinallığı göz önüne alınırsa, *Kutadgu Bilig*'i şâirin aruz vezni ile yazdığı ilk eser saymak doğru değildir. Daha önce, şâirin aynı vezin ile şiir yazdığı kendiliğinden ortaya çıkar. Ayrıca, eserdeki 170 parça dörtlükler de sözlü edebiyatımızın kendine özgü husûsiyetlerinden biri olan kıtaların devamından ibâret olup, İranlıların mesnevîlerinde, dolayısıyla *Şahnâme*'de böyle bir durum mevcut değildir.

Kısacası, *Kutadgu Bilig*, yeniden ayaklanmaya ve sarsılıp yürümeye başlayan bir kültürün değil, aksine o zamana nispetle yüksek derecede gelişen bir kültürün ürünü olduğu gibi

⁹ Bu söz eserin R.R.Arat neşrinde "yirde" şeklinde verilmiştir. bk. *KB I Metin*, s. 564.

vezniyle de yıllarca devam eden bir gelişmenin devamı ve inkişafıdır.

Yusuf Has Hacib'in çalışma yöntemi:

Anlaşıldığı kadarıyla sanat ve edebiyatta realizm ve romantizm şeklinde başlıca iki büyük çalışma yöntemi vardır. Bu iki yöntem, iki büyük fikrî akım de denilir.

Realizm, objektif bir şekilde gözeterek gerçek hayatı aslına uygun olarak aksettirmek ve tipik bir şeraitta tipik bir kahraman yaratmaktır. Çin edebiyat tarihinde milattan önceki III. yüzyılda ortaya çıkan *Nazımnâme* adlı mecmuadaki bâzı şiirler, Du-fu (712-770)'nün şiirleri ve *Bahadır Şah Li-Zi-Qing* ile *Kızıl Odanın Rüyası* bu çeşit eserlerdendir. XIX. yüzyılın başlarına doğru, Avrupa'da önemli bir yere geçen bu akıma "tenkidî realizm" adı verilmiştir. Balzac, Dickens, L.Tolstoy, A.Çehov gibi yazarlar aynı akımın ünlü temsilcileridir. Romantizm yöntemi ise, gerçek bir hayatı ülküsel istek, coşkunluk ve bir lirik tasavvur diliyle mübalağalı bir şekilde aksettirmektedir. Nitekim bu idealin sanat ve edebiyattaki ifâdesidir. Yukarıda bahsedilen *Nazımnâme*'deki bâzı şiirler ile Qü-Yüan (MÖ II-III yüzyıllar)'in ve Li-Bai (MS. VIII. yüzyıllar)'nin şiirleri bu türe âittir. Avrupa'da ise, romantizm akımı, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarındaki burjuva devrimiyle ortaya çıkmıştır.

Yusuf Has Hacib'in çalışma yönteminde bu akımların her ikisi de mevcuttur. *Kutadgu Bilig*, bir taraftan, o dönemin toplumsal hayatını mâlûm vasıtalar yardımıyla realist bir şekilde aksettirerek realizm akımına dâhil olsa da, diğer bir taraftan, eser kahramanlarını idealleştirerek, müeelifin sembolü olarak seçtiği mecazî dört sahiş vasitasıyla "ideal bir toplum" düşüncesini ortaya atmasından dolayı romantizm akımına da mensuptur. Yani *Kutadgu Bilig*, realizm ile romantizm birbiriyle sıkı sıkıya bağlanarak hem toplumsal hayattaki çatışmalar ifşa edildiği hem de ideal bir düşüncenin yüksek derecede ifâde edildiği bir eserdir. Ay-toldı, Ögdülmiş ve Odğurmuş'ın Kün-toğdı İlig'e öneri veya öğüt tarzında söylediği sözler, mahiyette bize Karahanlılar dönemindeki toplumsal mevcudiyetin kısaltılarak yapılmış bir tablosu veya sınıfsal zıddiyetlere istinâden yazılan bir dramın görünüşlerini hatırlatır. Şâir, kendi kahramanlarının ağzından şöyle kesin fikirleri veriyor : "Ey hükümdar, sen bugün bir hekimsin; halkın ise, sana muhtac olmanın hastasıdır. Bâzısı darlığa düşmüştür ve bedbahttır; bir kısmı da fakirlik iztirâbı içindedir. Bâzısı aç, bâzısı da çıplaktır; bâzısı ise, endişe içinde kıvrır. Bütün bunların devası sendedir; sen onların hekimi ol, ilâç ver ve tedâvi et. Eğer sen bunlara, ilâç vererek, tedâvi etmezsen, halk için bir hayat felaketi olursun. Tanrı bunu yarın sana sorar; orada kendini kurtaracak cevabı hazırla... ey hükümdar, sen kendine bir bakıver; sen üzerinde ne kadar şey toplamışsın. Denizdeki gevher senin için tükenmez; dibindeki incinin arkası kesilmez. Sen kara toprak altındaki altın-gömüşü toplar ve hazineler vücûda getirirsin. Bu dağlar altından çıkan cevherleri kaza-kaza sana yetiştiremezler, ey temiz ruhlu insan. Kara toprak üzerinde biten hubûbâtı sen toplayıp, ambarları doldurursun. Uçan, yürüyen ve suda yüzen mahlûkların hiç biri senin elinden kurtulamaz, ey çetin huylu insan... Bütün bunların hepsi senin için bitmez tükenmez; fakat sen tükenirsin, ey kudretli yiğit..." (bk. 71.Bölüm) .

Eserde bu çeşit örnekler pek çoktur. Böylece, koyu bir romantizm kokusu olan tenkidî realizm yönteminin emsalsiz bir ustası, yanı şıcaetli, realist bir mütefekkir şâirin siması göz önümüzde gövdelenir. Feodal bir devletin en yüksek mertebesinin temsilcisi olan hükümdara şöyle hitap etmek, sâdece Yusuf Has Hacib gibi büyük bir demokratik ve mütefekkir şâirin yapabileceği bir iştir.

Ezcümle, Yusuf Has Hacib, nâdir eseri *Kutadgu Bilig* ile Karahanlılar dönemindeki Uygur ve diğer Türk kavimlerinin siyasî, iktisadî, içtimaî, kültürel ve eğitimsel durumu, devlet, kanun, felsefe, ahlâk ve dinî inançları hakkında ansiklopedik bilgi vermiştir. Bunun yanı sıra, XI. yüzyıl Uygur edebî dilinin en iyi örneğini yaratmakla birlikte eski millî edebiyat an'anelerine tevarus edip doğu ve batı edebiyatının mümtaz unsurlarından

istifâde ederek üslûp ve tür bakımından tamâmen yeni bir edebî akımı ortaya çıkarmıştır. Böylece, Uygur edebiyatının ilk kurucusu hüviyetini kazanmıştır. Hâttâ sonraları yetişen Ahmet Yesevî, Ahmet Yüknekî ve Nasurüddin Rabguzî'nin çalışmalarına, ayrıca Ali Şir Nevayî başta olmak üzere Çağatay edebiyatı mümessillerine büyük bir tesiri olmuştur.

Kaynakça

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara.

DİLAÇAR, Agop (1972), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasir (1979), *Şiir Sen'eti*, Taşkent.

GABAİN, A. Won (1957), *Maitrisimit I*, Wiesbaden, II, 1961 Berlin.

İVANOV, S. N. (1983), "O 'Blagodatnom znaniy' Yusufa Balasagunskova" Kn: *Yusufa Balasagunskova "Blagodatnoy znaniy"*, Moskva.

KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul.

KONONOV, A.N. (1983), "Poema Yusufa Balasağunskova 'Blagodatnoy znaniy'", Kn. *Yusuf Balasagunskiy "Blagodatnoy znaniy"*, Moskva.

KÖPRÜLÜ, M.F. (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.

SEDİVAKASOV, Ğ. (1983), *Uygur Edebiyatining Kiskiçe Tarihi*, Almata.

Yüsüp Has Hacip (1984), *Qutadğu Bilik*, Bei-jing.